

АЛХИМИЯТА – БАВНОТО ИЗКУСТВО

АННА-МАРИЯ ТОТОМАНОВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

atotomanova@abv.bg

ALCHEMY – THE SLOW ART

ANNA-MARIA TOTOMANOVA

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY

atotomanova@abv.bg

The paper explores the meaning of a hapax legomenon found in the Slavonic translation of a lost Byzantine chronographic compilation known as the Slavonic version of the Chronicle of George Synkellos. The translator used the word в(ъ)лоремьнъ for rendering the Greek term χυμειτικός ‘алхимически, алхимия’. The analysis of the context shows that the metaphrastic technique of the translator reflect the metaphrastic practices of the early 10th century and allows as to etymologize the word в(ъ)лоремьнъ as a compositum with a first part в(ъ)л- ‘slow’ and second – ремьнъ ‘belonging to the art’, which means that the term was paid a special attention and the alchemy was interpreted as a *slow art*, which is in compliance with the ancient saying *Festina lente*. The latter allows us to presume that the translator was one of the most qualified and educated person of his time, specialized in translating the non-canonical text. Given the coincidences of the lexis of the whole compilation with the language of John the Exarch that occurred as result of our previous research we may suppose that John the Exarch or some one of his circle might have coined this term, which written in original Glagolitic orthography of the compilation has also a symbolic significance.

Keywords: metaphrastic practices, Glagolitic, alchemy, hapax legomenon, John the Exarch

През последните години имах възможност да докажа, че т.нар. *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* е хронологическа компилация, чиято първа част за годините от Сътворението на света до Възкресение Христово представлява обширен и свързан ексцерпт от Хронографията на Юлий Африкан, а втората част описва събитията до основаването на Константинопол и съдържа края на Хрониката на самия Синкел – до царуването на Диоклециан, и началото на Хрониката на Теофан Изповедник до основаването на Константинопол¹. По всяка вероятност компила-

цията е възникнала на гръцка почва в началото на IX в., както предполага един от най-големите познавачи на Африкановата хронография – Х. Гелцер², и е обслужвала мисионерската експанзия на Гърция през следващите векове. Славянският превод на тази непозната на византолозите хроника е направен през X в. на глаголица и е в очевидна връзка с християнизацията на България при царете Борис и Симеон. При липсата на цялостен превод на Стария завет сбитият разказ на Африкан, който заема около две трети от обема на цялото произведение, е запознавал новооглашените християни с библейската история и топография и с най-важните моменти от историята на гръко-римския свят, предхождащи Раждането и Възкресението на Спасителя. Можем само да си представим какво предизвикателство за преводача е било осмислянето и адекватното предаване и тълкуване на юдео-християнската история, която го е въвеждала в цяла непозната за него вселена от термини и топоси, и то в един период, когато книжовната норма на старобългарския език още не е била установена. Затова и текстът изобилства от хапакси, странни на пръв поглед преводачески решения и преосмисляния на текста от неговите по-късни преписвачи³, които изискват специален коментар. В някои случаи славянският текст е неразбираем без гръцкото съответствие.

Обект на настоящото изследване е преводът на съобщението на Георги Синкел Mossh.: 439, 15–20: Ἐμμαοὺς ἢ ἐν Παλαιστίνῃ κόμη, περὶ ἧς φέρεται ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις, Νικόπολις ἐτιμήθη καλεῖσθαι ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ αὐτοκράτορος, Ἀφρικανοῦ πρεσβευσαμένου τὰς ἱστορίας ἐν πενταβίβλῳ συγγραφάμενου.

Ἀφρικανὸς τὴν ἐννεάβιβλον τῶν Κεστοῶν ἐπιγεγραμμένην πραγματείαν ἱατρικῶν καὶ φυσικῶν, καὶ γεωργικῶν καὶ χυμευτικῶν περιέχουσαν δυνάμεις Ἀλεξάνδρῳ τουτῶ προσφωνεῖ.

Това е едно от най-важните сведения за биографията на Юлий Африкан, което го представя като автор на Хронографията и на Кестої и пратеник на императора в Палестина. В нашата Хроника то е разположено на 472a19–26 и допълва останалите съобщения за Юлий Африкан, който многократно се споменава в компилацията⁴. Преводът гласи: *Ἐμμαοῦςъ* весь ꙗ в палестѣннѣ. ѿ ней ꙗ глеть стое ѿлѣе никополнѣ сѧ прозѣва. ѿтѣю повелѣшоу александроу. афрнкѧ во ѿ молн. ѿсторію писавѣ ѿмоу. въ патерѧ кннгѧ. афрнкѧ же александроу пригласн кннгы. ꙗ соутъ девѧтерѣныѧ, кестѣскыѧ прозѧ ѿ. ѿмоуца врачевѣныѧ. ѿ ѿстесѣтвенныѧ. ѿ влорѣныѧ. ꙗ ѿсть на стѣкленіе. ѿ земнаго дѣла сѣлы. Сравнението с гръцкия текст може да хвърли допълнителна светлина върху начина, по който са правени първите преводи на исторически съчинения на старобългарски език, и да ни даде представа за културното равнище на техните създатели.

На пръв поглед изглежда, че преводачът на текста се е опирал на установената преводаческа практика и на собствения си опит при тълкуването

на текста, защото предава гръцките πεντάβιβλος, έννεάβιβλος в двете части на изказването със словосъчетанията патергы кннггы, къннггы деватеръныа, които по-рано е употребил и като названия на различните части на Библията. Срв. хронологическото разсъждение на 416b5 *ѣсть же оубо ѿ адама. ѿ ѿ исхода ѣгиптскаго до оумртвна до монѣѡва. ѿ пантатевха. ѣже ѣсть патеръ кннгъ. рѡ. кс. а лѣ. г. ѡ. мз. доже ѿ до сде, по прѣнмомъ рѡскымъ. ѿскрънѣ ѿсправнхомъ. а по сѣ воѡводами положимъ лѣта., където гръцката заемка пантатевхъ от гр. Πεντάτευχος е глосирана от славянския книжовник с ѣже ѣсть патеръ кннгъ. *Прочее, от Адам и от изхода от Египет до смъртта на Моисей и Пентатевха, сиреч Петокнижието, има 26 поколения и 3747 години. И дотук ги поправихме според смяната на поколенията. А нататък ще изложим годините според водачите (на Израил).* Подобно е и названието на Осмокнижието, срв. 420b19-20 *Приложѣ ѿ црѣ къ ѡсмерѡ кннгамъ ветхымъ. градоу бо ѿ лѣта сѣ въ слѣтѣ.* *Ще прибавим и царете към осемте вехтозаветни книги, защото техните години идват след тях.**

Очевидно за старобългарската епоха използването на събирателните адекватни числителни за книги, които се състоят от две и повече части, е било нещо обичайно, срв. напр. 85-ото правило на Светите апостоли в Ефремовската кормчая, която е препис от старобългарски оригинал от първата половина на X в. и е съвременна на нашия текст: *пѣ. Да вѣдѣтъ же вамъ всѣмъ причѣтъникомъ. кънигы чѣстны и свѣты. ветхѡаго ѡбо завѣта мѡсѣѡви патергы. вѣтѣне исходъ. леѡитѣскаѡ чѣсла. вѣторгыи законъ. Исуса сна наѡгина. ѣдина. сѣдни ѣдина. рѡфина ѣдина црѣствѣи четвергы. паралипомена дѣвоѡа. ездры дѣвоѡа. есѡерина ѣдина. макавейскгы троѡа. иѡвѡа ѣдина. псалтѣрьскаѡа ѣдина. соломоѡа троѡа. прѣтѣча. еклѣсиастъ. пѣнне пѣнни. прорѣскгы дѣвоѡа на десѣте. исаина ѣдина; иерѣмина ѣдина. иезекиѡѡа ѣдина. даниѡѡа ѣдина. кромѣ же вамъ да приписано вѣдѣтъ. ѡучѣти сѡ вашимъ ѡнотамъ. мѡдрѡсти многоѡучѣтельнаѡаго сѡраха. наша же рѣкше новаѡаго завѣта. еѡаѡгина четгыри. матѡѡа. лѡкы. марка. иѡана. паѡлова посѣланиѡа. дѣ. петровѣ дѣвѣ. иѡанновгы три. макавейска ѣдина. иѣдина ѣдина. климѣнта посѣланиѡа .ѣ. и заповѣди вамъ епѡломъ мноѡу климѣнтомъ. въ осмерѡхъ кннггахъ пригѡашѣны. ихъже не достѡитъ при всѣхъ гавѡати. за тѡингы сѣштѡа въ нихъ⁵. *Всички вие, които сте в клира и миряни, почитайте за свещени книгите от Стария Завет: Моисеевите пет: Битие, Исход, Левит, Числа, Второзаконие; за Иисуса Син Навинов – една; Съдиите – една; Рут – една; Царствата – четири; Паралипоменон (остатъци от книгата за дните) – две; Псалтир – една; Ездра – две; Естир – една; Макавейски – три; Иов – една; Соломонови – три; Притчи, Еклѣсиаст, Песен на песните; Пророци – дванадесет; Исаия – една; Иеремия – една; Езекиил – една; Даниил –**

заедно с нкг, което не се връзва с контекста на изказването и прави смисъла на превода доста неясен. Интересното е, че в сходен контекст същата калка се намира и в ранния превод на Номоканона, вж. по-горе примера от Ефремовската кормчая⁷. Тъй като в по-късни паметници тази калка не е засвидетелствана, съпадението в превода на Кормчаята и нашата Хроника по всяка вероятност не е случайно и ни навежда на мисълта за едновременното възникване на двата превода и възможен общ произход – един и същ преводач или една и съща преводаческа школа. Използването на тази калка в превода на Хрониката обаче променя смисъла на изказването и славянският читател по-скоро би заключил, че Африкан е преводач или преписвач на книгите за императора, а не техен автор.

Буквалният превод на миналото причастие *περιέχουσαν* също е направил лоша услуга на преводача при осмислянето и превеждането на тази част от изказването. Макар и тук да е изхождал от своя опит и познания при превода на гр. *φυσικός* с *естественъ*, на *ιατρικός* с *врачевънъ*, както и при превода на *γεωργικός* със словосъчетанието *земноѡ дѣло*, книжовникът очевидно не е разбирал значението на думата *πραγματεῖαν* и просто е отказал да я преведе, както не е вникнал и в синтактичната връзка между прилагателните в род.п. мн.ч. и формата за вин.п. мн.ч. *δυνάμεις*. Затова и от превода излиза, че самите *Кестки книги* съдържат някакво тайно знание и притежават различни свойства, което вероятно е било по-понятно и близко на новопокръстените славяни.

На фона на спазването на установени вече похвати и преводачески практики преводът на гръцкото прилагателно *χημειτικός* веднага бие на очи. Очевидно е, че то е представлявало особено предизвикателство за преводача, защото веднъж е предадено с трудното за етимологизиране прилагателно *влорѣнѣа* и после е глосирано с *ѣ ѣсть на стѣкленіе*, което на свой ред съдържа хапакс. За разлика от прилагателното отглаголното съществително *стѣкленнѣ* може да се изведе от мотивиращ глагол *стѣклнтн*, който в българските говори е запазен във вида *цѣкля/оцѣкля, изцѣкля*. В речника на Н. Геров е засвидетелстван и глаголът *цѣклея се* в същото значение *лъщя, блестя като стѣкло*. Първоначалното значение на този глагол ще да е било *превърщам в стѣкло посредством нагриване*, откъдето се е развило значението *обработвам топлинно/претопявам някаква сплав*. И двете значения са запазени в руски, срв. *стеклить, стекловать – переплавлять в стекло и стекловать руду – обжигать перед плавкой, осачивать, шлаковать*. Има и съществително *стеклованье*, както и професия *стекловальщик, который стеклует руду в стекловальной печи*. Веществото, което се обработва по този начин, се нарича *стеклуемое вещество* (Даль/Dal': 321). Всички тези термини принадлежат към обработката на рудата и металите, така че значението на лексемата може да се определи като *металургия*, по-точно *топене на метали*. Следователно глосата съвсем точно предава значението на гръцкото прилагателно *χημειτικός*, моти-

вирано от съществителното $\chi\rho\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$, което според Liddell-Scott означава *art of alloying metals, alchemy*, и с голяма степен на вероятност може да се сметне, че тя е дело на самия преводач, а не на някой от късните преписвачи на текста, които не са разполагали с гръцкия оригинал. В такъв случай едва ли е възможно обяснението, че хапакът **вло**ре $\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ е резултат от преписваческа грешка, при което **вло**ре $\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ е изкривено **ре**в $\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ > **въ**ре $\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$, което е производно на гръцкото $\rho\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha$, като началното **въ** е объркано графично с **вло**⁸, защото преводачът е свързал гръцкото прилагателно с глагола $\chi\acute{\epsilon}\omega$ *тека, изливам* и съществителното $\chi\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha$ *струя, поток; леярство*, но впоследствие $\chi\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha$ е било объркано с $\rho\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha$ поради сходството в значението и в гласежа.

Това не е възможно и поради факта, че коренът $\chi\rho\mu$ - в значение на нещо течено е бил добре познат на славянските книжовници от епохата. Срв. напр. у Йоан Екзарх Бог. 179b и *изливи, рекъше хѣмї, четъри* срещу гр. $\chi\rho\mu\acute{o}\varsigma$ (Sadnik 1981: 90), което в Шестоднева има облик *хнмосъ* (Aitzetmüller 1975: 427). В случая обаче преводачът се е отказал от установената практика едновременно да запази гръцкия термин и да го обясни с превод, и е предпочел да изкове нов книжовен термин, адекватен на гръцката дума и намекващ за тайно и достъпно само на ограничен кръг посветени познание.

Този термин може да бъде разгадан, ако допуснем, че имаме работа със сложно относително прилагателно с наставка **-ънъ**, чиято втора съставка е коренът **ре**м-, срв. стб. *ре*мство, което се среща в Супр. сб. и превежда гръцкото $\tau\epsilon\chi\eta\acute{\iota}$. Със същото значение *art* думата се среща и в Златоструя, както и в превода на Християнската топография на Козма Индикоплевст (СДРЯ/SDR1a 3: 115), които също датират от Симеоновата епоха. Първата съставка на думата съдържа славянския корен **въ**л- (с изпаднал слаб ер в нашия текст), който намираме в глагола **въ**лати/**въ**лати. В старобългарските преводи **въ**лати/**въ**лати съответства на гръцкия глагол $\chi\epsilon\iota\mu\acute{\alpha}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ в значение *to be tempest-tost, distressed, esp. of the state considered as a ship*. В класическите старобългарски паметници е засвидетелстван само възвратният глагол **въ**лати **сѧ**, в който се реализира подобно значение *мятам се, блъскам се, клатя се, люлян от вълни или морска буря* (СтбР/СтбR 1: 255). Според М. Фасмер глаголетт принадлежи към етимологичното гнездо на **въ**лн и на **въ**лъ в значение *wafe* (ЭСРЯ/ESR1a 1: 268, 339). Основното значение на гръцкия глагол $\chi\epsilon\iota\mu\acute{\alpha}\zeta\omicron$ обаче е *to pass the winter*, тъй като той е отименно образуване от $\chi\epsilon\iota\mu\alpha$ *winter, frost, cold*, откъдето се развива и метафоричното значение *to raise a storm or tempest*. Това значение може да се види в сегашното деятелно причастие на глагола **въ**лати, използвано в Кормчаята от Московската духовна академия № 53, която възхожда към ранен старобългарски оригинал: **сѧ** **въ**лнѣнн **п**молннѣ **сѧ** срещу гръцкото

μετὰ τῶν χειραζομένων. Примерът съдържа 17-о правило на Анкирския поместен събор от 314 г. и според достъпните тълкувания излиза⁹, че въпросните *влаючи се (обуреваемы* в превод на съвременен български език) са хора, на които се забранява да влизат в църквата и затова са изложени на негодите на времето, или пък имат нечист дух според Дионисий Велики. Вероятно по тази причина в СДРЯа/SDRIaa 2: 158–159 значението на причастие то *вълающн сѧ* в същото правило от Рязанската кормчая от 1284 г. е разтълкувано като *припадочный, бесноватый*. Струва ми се все пак, че първичното значение е *изложен на природните негоди*. Виж също и превода на гр. χειρῶν в Ефремовската кормчая *яко же во по морю плавающн. вълаанню прилежащю и хотѧщю кораблю нестѡнѡтн. скъреѧще нестѡцѧть нѣката. яко да спѣсѡтъ корабли*¹⁰. Посочените примери показват, че изхождайки от познатата му преводаческа практика, славянският книжовник лесно е могъл да етимологизира гръцкото χειρῶν като произведено от χεῖρα, χειρῶν, защото поради неясния си произход думата χεῖρα и нейните производни още от древността са се изписвали както с ипсилон, така и с η и с дифтонг ει, т.е. коренът е имал варианти χημ-/χημ-/χειμ- както може да се види и от съответната речникова статия в Liddell-Scott. Твърде вероятно е написание с дифтонг да е стояло и в гръцкия оригинал на българския преводач.

В такъв случай сложната дума *вълоремьнъ* в старобългарския текст следва да е мотивирана от словосъчетание на прилагателно и съществително, подобно на словосъчетанието *земьное дѣло*, което превежда прилагателното *γεωρῦκός*, и предполага съществуването на прилагателно от корена *въл-*. Такова прилагателно не е засвидетелствано в достигналите до нас и изследвани засега паметници, но в ранния препис на Студийския устав от края на XII – началото на XIII в. се среща производното наречие *вългы*, срв. л. 204 и *и҃ хѣ бѣ нашъ. и прочюе вългы*. л. 253 *҃и поли(а). вългы и вельгла(с)но пѣ(с)но. по сътишьды(ж) тѣгда зовѣ(т)*¹¹. Авторите на *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* неправилно са етимологизирали прилагателното с малък ер, макар в три от четирите приведени примера то да е изписано с голям ер, което е довело и до погрешния превод *тихо*. Примерът от л. 253, приведен по-горе, обаче изключва това значение, тъй като не може да се пее едновременно *тихо* и *велегласно*. По-точен е преводът на И. Срезневски, който цитира примера от л. 204 и досещайки се за възможната връзка с глагола *вългати*, определя значението на наречието като *бавно*. Според М. Скабаланович¹² указанието *вългы* в Студийския устав се е отнасяло за молитвите *Ныне отпуцаеши* и *Свете тихий*, които се пеят на вечернята, и за *шестопсалмието*, което е част от утренята. За шестопсалмието пак според него на друго място се казва, че то трябва да се пее или „глаголется тонком гласом умиленом“, което при липсата на гръцко съответствие за *вългы* е единственото указание за възможното зна-

чение както на наречието, така и на прилагателното. И. Срезневски (СДРЯ/SDRIA 1: 378) привежда и фразеологизиран пример на наречието по *вългы* като съответствие на гръцкото *δι ὀλίγων in few words, in short* в Чети-миней за април в препис от XVI в., срв. по *вългы нѣжда ѡвѣдѣти*. В неговия речник е засвидетелствана и думата *вълговьнъ* с гр. съответствия *βραδύς бавен* и *ὀκνήρος колеблив, нерешителен*. И двата примера са от сборника Златоструй, преведен през Симеоновата епоха. Пак от Златоструя е и лексемата *вълговьство*, която превежда гръцкото *βραδύτης* (СДРЯ/SDRIA 1: 380–381). Производното прилагателно *вълговьнъ* присъства и в старобългарския Супрасълски сборник, срв. 497, 25 н *ходъ вълговьнъ нѣбѣтн. н одѣнье ѡстроено* и превежда гръцкото *ἤρεμος quiet* (SJS: 302).

Приведените примери свидетелстват, че коренът *въл-* с вероятно значение *спокоен, бавен, колеблив* е добре документиран и като именен корен в старобългарския език и очевидно глаголят *вълатн/вълмаатн (сѧ)* е негов дериват. Следователно появата на хапакса *вълоремьнъ* не е плод на преводаческо невежество или на нехайство от страна на по-късните преписвачи на текста, а резултат от осъзнат творчески акт, при който преводачът е идентифицирал значението на гръцката дума за алхимия като ключово за цялото изказване и го е предал със сложното относително прилагателно *вълоремьнъ*, мотивирано от словосъчетанието *вълорѣ ремьство*, срв. подобен развой в *земьное дѣло > земледѣланне/земледѣла* и по-късното *земделски*. В Станиславовия чети-миней (НБКМ № 1039), който възхожда към стар преславски оригинал (Атанасова/Atanasova 2008: 49–51), в Мъчението на св. Гликерия, л. 224с, се открива сложната дума *зълоремьствьнъ*, която свидетелства, че словообразователният модел с първа съставка прилагателно и втора – съществителното *ремьство* не е бил чужд на ранния период от създаването на старобългарския книжовен език. При това лексемата *зълоремьствьнъ* е очевидна калка на гръцкото си съответствие *какотѣхуос*¹³. Глосата *стъкленне* на свой ред показва, че преводачът все пак е съзнавал трудностите при разбирането и етимологизирането на изкования от него неологизъм и затова е сметнал за нужно да го обясни с по-разбираема за неговите съвременници дума. Това показва и още нещо: преводачът не само правилно е разбирал значението на думите *χιμειτικός* и *χιμεία* но е бил посветен и в тайното познание, за което те намекват. Преводът на *χιμειτικός/χιμειτικός/χεμειτικός* с *вълоремьнъ* почива и на древната максима *Σπεῦδε βραδέως/Festina lente Бързай бавно!*, която и до днес важи както за процеса на придобиване на знания, така и за всяко научно дирене. Вероятно не е случайно, че славянският корен *въл-*, който превежда гръцкото *βραδύς* е близък по звучене и до славянската дума *вълшьба вълшебство, магия* и цялото ѝ етимологично гнездо, където се намират *вълхвъ,*

влѣхѡ, влѣшѡиѣ и под. А знаем, че за древното съзнание подобие на звуковия облик е означавало и подобие в смисъла. Според И. Добрев във влѣхѡвѣ, влѣснѣтн ‘говоря нежно’ коренът е влѣ- е бил разширен с наставка s, която е бележела формите със сакрално звучене, свързани с евроазиатския шамански култ (Добрев/Dobrev 1982: 145).

Ако си припомним и че преводът на хронологическата компилация е бил направен в епохата, когато глаголицата е била основната графика на Първата българска държава¹⁴, и изпишем първата съставка на термина вѣлорѣмѣнѣ с това екзотично писмо, ще получим следния низ от глаголически букви ѡ-ѡѡ. Според българския филолог и езиковед И. Добрев (Добрев/Dobrev 2005: 359) „Глаголицата е цяла изтъкана от аналогии, сиреч от тъждествени признаци, еднаквости, сходства, съответствия, подобия, много от буквите имат двойници, тройници и даже четворници, които по правило се отличават един от друг по нееднаквото си разположение в равнината, напр. ѡ (Г) – ѡ (И); ѡ (В) – ѡ (Д); ѡ (Д) – ѡ (Л); ѡ (Т) – ѡ (Ж); ѡ (Т) – ѡ (О), редица букви включват като част от себе си други букви, напр. ѡ (Г) включва ѡ (О); ѡ (Ъ) и ѡ (Ь) включват ѡ (О); ѡ (Ш) включва ш (Ш); ѡ (Г) включва ѡ (Х) и т.н. Но и в двата случая глаголическите букви сякаш преминават една в друга“. В нашия случай знакът за ѡ (ѡ) във вѣло- (ѡ-ѡѡ-) е разновидност на знака за о (ѡ), а знакът за л (ѡ) е почти идентичен със знака за д (ѡ), така че секвенцията от глаголически знаци вѣло- (ѡѡѡ-) представлява разновидност на водо-(ѡѡѡ-). Това не само е начертанието за вода, която е една от основните стихии на мирозданието, но според пораждащия шрифтов модел на художника В. Йончев (Йончев/Yonchev 1997), който и И. Добрев възприема, знаците ѡ, ѡ и ѡ в глаголицата са взаимно тъждествени и са в акрофонично съответствие с Вода, Дѡхѡ и Огнѡ. Това съответствие ни отвежда както към несъвършеното кръщение с водата на Йордан, поради което конфигурацията на буквата Вода се спуска надолу, така и към истинското кръщение с Огън и Дух, срв. Мат. 3. 11 – Тѡ вѡ кръститѡ Дѡхѡмѡ свѡтѡнѡмѡ и Огнѡмѡ и възхождащата нагоре конфигурация на буквата Дѡхѡ. Тук са и три от четирите световни стихии Вода (ѡ) – Земя – Огън (ѡ) и Въздух (ѡ), който Йончев сравнява с Дух¹⁵. Тази глаголическа символика на свой ред прекрасно съответства на значението на гръцката дума χρῆμῆτικὸς/χημῆτικὸς/χεμῆτικὸς в текста и по всяка вероятност е повлияла и на преводаческия избор да предаде трудния за етимологизиране и вариативен гръцки корен χρῆ-/χημ-/χεμ- с не толкова употребявания корен влѣ-. Ако тази догадка е вярна, българският книжовник не само е бил запознат с постиженията на преводаческото изкуство на своята епоха, но е бил посветен и в древното знание на азбуката от Плиска, която идва от дълбините на времето и от началото на човеш-

ката история. По всяка вероятност той ще да е принадлежал към избрания кръг на Кирило-Методиевите ученици и техните преки следовници. Лексикалните съвпадения на редки думи и хапакси в текста на Хрониката и в преводите на Йоан Екзарх ни карат да мислим, че именно този старобългарски писател или някой от неговите духовно най-издигнати ученици е бил съпричастен към превода на хронологическата компилация¹⁶.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ По този въпрос вж. Тотоманова/Totomanova 2008, където има и издание на текста; Totomanova 2011; Totomanova 2012; Totomanova 2013.

² Gelzer II: 297.

³ Компилацията е запазена в пет руски преписа от XV–XVI в.: Ундолски № 1289 от ГБЛ, Москва; Егоров № 908 и 863 в същата библиотека; препис № 1474 от сбирката на Софийската библиотека в ГПБ в Петербург и препис в сборник в Соловецката сбирка – № 829/839 в същата библиотека.

⁴ Тотоманова/Totomanova 2008: 588–589. Африкан е споменат 12 пъти в първата част на Хрониката, а във втората част това е единственото съобщение.

⁵ Цитирано по Бенешевич/Beneshevich 1906: 80, 21–81, 19.

⁶ Преводът е на протоиерей Иван Стефанов. „Правила на Светата православна църква“, второ издание, изд. „Св. вмчк Г. Зограф“, 2004 г.

⁷ Вж. и в Устюжката кормчая (SJS: 266) 49a21 *зловѣдѣ (sic!) ванѣ еп(и)с(ко)-помѣ мною климентѣмъ въ иѣхъ книгахъ пригласенѣ.*

⁸ Това предположение вж. у Тотоманова/Totomanova 2008: 558–559.

⁹ http://azbyka.ru/dictionary/10/kanonypravoslavnoy_tserkvi_36-all.shtml.

¹⁰ Цитирано по Бенешевич/Beneshevich 1907: 562, 15.

¹¹ Примерите са цитирани по електронната версия на Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), достъпна на http://old_russian.academic.ru/вълы, където могат да се видят още два примера. В хартиеното издание на речника т. II от 1989 г. лексемата не е засвидетелствана.

¹² Вж. Скабалланович на http://azbyka.ru/tserkov/bogoslužheniya/liturgika/skabalano_vich_tolkovy_tipikon_01-all.shtml.

¹³ Гръцкият текст е по Acta Sanctorum III: 10–13.

¹⁴ Тотоманова/Totomanova 2008: 607–610. Вж. също и Тотоманова/Totomanova 2007.

¹⁵ По-подробно вж. у Добрев/Dobrev 2005: 109–112.

¹⁶ Тотоманова/Totomanova 2008: 670–671 и Тотоманова/Totomanova 2014.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Атанасова 2008: *Атанасова, Д.* Мъченици, текстове, контексти. София. [Atanasova 2008: *Atanasova, D.* Machenitsi, tekstove, konteksti. Sofia.]

Бенешевич 1906: *Бенешевич, В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1, вып. 1–2. Санкт Петербург. [Beneshevich 1906: *Beneshevich, V. N.* Drevneslavianskaia kormchaia XIV titulov bez tolkovanii. T. 1, vyp. 1–2. Sankt Peterburg.]

Бенешевич 1907: *Бенешевич, В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1, вып. 3. Санкт Петербург. [Beneshovich 1906: *Beneshovich, V. N.* Drevneslavianskaia kormchaia XIV titulov bez tolkovanii. Т. 1, вып. 3. Sankt Peterburg.]

НГ: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. София. [NG: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1–5. Sofia.]

Даль: *Даль, В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1–4. Москва. [Dal': *Dal', V.* Tolkovyi slovar' zhivogo velikoruskogo iazyka. Т. 1–4. Moskva.]

Добрев 1982: *Добрев, И.* Происход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. София. [Dobrev 1982: *Dobrev, I.* Proizhod i znachenie na praslavyanskoto konsonantno i diftongichno sklonenie. Sofia.]

Добрев 2005: *Добрев, И.* Глаголицата. София. [Dobrev 2005: *Dobrev, I.* Glagolitsata. Sofia.]

Еп. Григорий: *Епископ Григорий Граббе.* Каноны православной церкви. 2. Правила Анкирского собора. [Ep. Grigorii: *Episkop Grigorii Grabbe.* Kanony pravoslavnoi tserkvi. 2. Pravila Ankirskogo sobora. http://azbyka.ru/dictionary/10/kanony_pravoslavnoy_tserkvi_36-all.shtml.]

Йончев 1997: *В. Йончев.* Азбуката от Плиска, кирилицата и глаголицата. София. [Yonchev 1997: *V. Yonchev.* Azbukata ot Pliska, kirilitsata i glagolitsata. Sofia.]

СДРЯ: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. Москва, 1890–1912. Репринтное издание. Москва, 1989. [SDRIa: *Sreznevskii I. I.* Materialy dl'a slovaria drevnerusskogo iazyka po pisymennym pamiatnikom. Т. 1–3. Moskva, 1890–1912. Reprintnoe izdanie. Moskva, 1989.]

СДРЯа: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.).* Т. 1–9. Москва, 1989–. [SDRIaa: *Slovar' drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.).* Т. 1–9. Moskva, 1989–.]

Скабалланович 2004: *Скабалланович, М.* Толковый типикон. Издание Сретенского монастыря. [Skaballanovich 2004: *Skaballanovich, M.* Tolkovyi tipikon. Izdanie Sretenskogo monastyria. http://azbyka.ru/tserkov/bogoslužheniya/liturgika/skaballanovich_tolkovy_tipikon_01-all.shtml.]

СтбР: *Старобългарски речник.* Т. 1. София, 1999; Т. 2. София, 2009. [StbR: *Starobalgarski rechnik.* Т. 1. Sofia, 1999; Т. 2. Sofia, 2009.]

Тотоманова 2007: *Тотоманова, А.-М.* Следи от глаголица и разсъждения за кирилицата в славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. – Старобългаристика, № 3, с. 71–78. [Totomanova 2007: *Totomanova, A.-M.* Sledi ot glagolitsa i razsazhdenia za kirilitsata v slavyanskata versiya na Hronikata na Georgi Sinkel. – Starobalgarsistika, № 3, 71–78.]

Тотоманова 2008: *Тотоманова, А.-М.* Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. (Издание и коментар). София. [Totomanova 2008: *Totomanova, A.-M.* Slavyanskata versiya na hronikata na Georgi Sinkel. (Izdanie i komentar). Sofia.]

Totomanova 2014: *Totomanova, A.-M.* Кой е преводачът на хронологическата компилация, известна като славянска версия на Хрониката на Георги Синкел? – В: Преславска книжовна школа. Т. 14, с. 348–357. [Totomanova 2014: *Totomanova, A.-M.* Кой е преводачат на hronologicheskata kompilatsiya, izvestna kato slavyanska versiya na Hronikata na Georgi Sinkel? – In: Preslavska knizhovna shkola. Т. 14, 348–357.]

ЭСРЯ: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. Москва, 1986. [ESRIa: *Fasmer, M.* Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka. Т. 1–4. Moskva, 1986.]

Acta Sanctorum III: *Acta Sanctorum*, quotquot toto orbe counter, vel a catholicis scriptoribus celebrantur..., Maii Tomus Tertius??, Т. 3. Brepols, 1866.

Aitzetmüller 1975: *Aitzetmüller, R.* Das Hexaameron des Exarchen Johannes. Band 1–7. Graz, 1958–75.

Gelzer: *Gelzer, H.* Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie. Leipzig, 1880–98, rpr. New York, 1997.

Liddell-Scott: *Liddell-Scott-Jones.* Lexicon of Classical Greek. www.perseus.tufts.edu/cgi-bin.

Sadnik 1981: *Sadnik, S.* Des hl. Johannes von Damaskus Ekthesis akribēs tēs orthodoxu pisteōs. 2. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis. Freiburg, 1981.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského.* Praha. 1959–1997.

Totomanova 2011: *Totomanova, A.-M.* A Lost Byzantine Chronicle in Slavic Translation. – In: *Studia Ceranea*, 1, pp. 191–204.

Totomanova 2012: *Totomanova, A.-M.* The Chronicle of Julius Africanus in Slavic Translation. – In: *Scripta*, pp. 227–236.

Totomanova 2013: *Totomanova, A.-M.* Giulio Africano e la tradizione storiografica slava. – In: *Vie per Bisanzio, Venezia*, pp. 749–769.

✉ Проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова
СУ „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България
atotomanova@abv.bg

✉ Prof. D.Sc. Anna-Maria Totomanova
Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria
atotomanova@abv.bg